

नेपाल देशको इतिहास संग्रह

(गताङ्कको बाँकी)

पुलुपुलुजातको व्यवस्था—दुनियांका मृतकहरूलाई श्मशानघाटमा लैजांदा अधिअधि लागेर मुजुरा आरती बजाई आफ्नो दस्तूर चार दाम र एक कुरुवा चामल लिनू । कसाईबाट कपालनङ बनाउनु । सूतक, जूठो, त्रैपक्षिक र पुरोहितहरू माथि लेखिएबमोजिम गर्नु ।

नकमीको व्यवस्था—फलामको काम गर्नु । सूतक ६ दिन बार्नु । जूठो त्रैपक्षिक र पुरोहितहरू माथि लेखिएबमोजिम गर्नु ।

पिछिनीको व्यवस्था—दुनियांका बालकहरू जन्मदा बढिया दिनमा नाल काटेर दोबाटामा लगी गाड्नु । सुन्दिनीले पाउने दस्तूरको आधा दस्तूर लिनू । सूतक ६ दिन र जूठो १० दिन बार्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु । त्रैपक्षिक गर्नु । नाऊ कसाई गर्नु । खेत कमाउनु ।

संघतजातको व्यवस्था—दुनियांहरूको लुगा धोई वर्ष दिनको कबूलबमोजिम बाली वा महीनावारी लिनू । सूतकजूठोहरू परेमा त्यस्ता परेका बिष्टबाट ६।६ कुरुवा चिउरा र १६।१६ दाम दस्तूर लिनू । खेत कमाउनु । सूतक, जूठो र पुरोहितहरू माथिकै सरह गर्नु ।

नाऊजातको व्यवस्था—ब्राह्मणदेखि ज्यापूपर्यन्तका जातको कपाल खौरनु, नङ काट्नु । सूतकजूठो परेमा ६।६ कुरुवा चिउरा दस्तूर लिनू । अरू कार्यमा बिष्टले जो दिएको भाग लिनू । माहुर लाउनु । ऐना देखाउनु । चूडाकर्म र ब्रतबन्धहरूमा भोज खाई १२।१२ दाम दस्तूर लिनू । अरू कार्यमा बिष्टले जो दिएको भाग लिनू । खेत कमाउनु । सूतक र जूठो १० दिन बार्नु । त्रैपक्षिक लत्याकर्म पनि गर्नु । पुरोहित माथिको सदर गर्नु ।

कोनालजातको व्यवस्था—नेपाली धूप बनाई काठ कुदेर बेची खानू । अरू कार्य माथिकै सदर गर्नु ।

महाब्राह्मण र भाटजातको व्यवस्था—पाखी र पटुकाहरू रंगाउनु । मृतक परेमा ११ दिनमा दिएको भोजन खानू । खेत कमाउनु । पसल नराख्नु । मृतकजूठोहरू माथिको सदर गर्नु ।

चित्रकारीको व्यवस्था—देवताको चित्र लेख्नु । गुभालसंग दीक्षा ग्रहण गर्नु । खेत कमाउनु । रक्सी जांडहरू बेच्नु । नाऊ कसाई गर्नु । सूतक जूठोहरू माथि लेखिएको सदर गर्नु ।

साल्मीजातको व्यवस्था—तेल पेली बेच्नु । बाबियाले खट बाँध्नु । अरू कर्म माथिकै सदर गर्नु ।

मुसलजातको व्यवस्था—कसाईले मासु बेच्ने ठाउँमा पोका पारिदिई दिएको आफ्नो दस्तूर लिएर खानू । सूतक जूठो माथिकै सदर गर्नु ।

टपोजातको व्यवस्था—पालुंगाको साग रोपी व्यवस्थासित बेच्नु । बेच्दा सरकारमा दस्तूर दिनु । काहारबाजा बजाउनु । खेती गर्नु । सूतकजूठो गैह्र माथिको सदर गर्नु ।

खुसलजातको व्यवस्था—काहारबाजा बजाउनु । खट बाँध्दा साल्मी जातले नपुगे गुहार दिनु । खेती गर्नु । सूतक, जूठो गैह्र माथिकै सदर गर्नु ।

सिकमीको व्यवस्था—काठको काम गर्नु । सूतक ६ दिन र जूठो १० दिन बार्नु । त्रैपक्षिक गर्नु । पुरोहितसमेत माथिकै सदर गर्नु ।

ग्वाल र हेलको व्यवस्था—गाई पाल्नु । दूध, दही र चिउहरू बेच्नु । सरकारलाई र प्रजाहरूलाई कार्य गर्दा चाहिएका गाईहरू तयार गरी मोल लिएर दिनु । सूतक

१० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । त्रैपक्षिक र पुरोहितहरू माथिकै सदर गर्नु ।

कुमालजातको व्यवस्था—माटाका भांडा बनाई सरकारलाई दस्तूर दिएर बेच्नु । सूतक १० दिन बार्नु । जूठो र त्रैपक्षिकहरू माथिकै सदर गर्नु । पुरोहित गुभाल वा आचार गर्नु ।

उदासको व्यवस्था—लासामा कोठी थापी व्यापार गर्नु । सूतक ६ दिन र जूठो १० दिन बार्नु । त्रैपक्षिक गर्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु ।

तटीजातको व्यवस्था—कात्रो बन्नू । जनै बनाई बेच्नु । सूतक र जूठो १० दिन बार्नु । त्रैपक्षिक गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु ।

तमोटजातको व्यवस्था—तामा, कांसा आदि धातुका भांडा बनाउनु । सुनाचांदीको जलप सार्नु । सूतक ६ दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । त्रैपक्षिककर्म माथिकै सदर गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण, अचार र जोसीहरूमा गर्नु । यजमान बुद्धमार्गी भए पुरोहित गुभाल गर्नु ।

सुलमी श्रेष्ठको व्यवस्था—रानीका माइती नभए माइतीले गर्ने काम गर्नु । व्यापार गर्नु । सूतक, जूठो र त्रैपक्षिकहरू माथिकै सदर गर्नु ।

किसानीको व्यवस्था—देवदेवताका पूजासामा बोक्नु । बलि फाल्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु । खेत कमाउनु । सूतक, जूठो र त्रैपक्षिकहरू माथिकै सदर गर्नु ।

वैद्यको व्यवस्था—दुनियांको नाडी हेरी व्यथा ठहराएर औषधी गरी रोग निवारण गर्नु । असाध्य भई जाने ठहरेकालाई वैतरणी आदि दान गराई तीर्थमा पुऱ्याउनु । औषधी खुवाउंदा अनुपान र पथ्य मुनासिब विचार गरी प्रयोग गर्नु । दस्तूर १ टका लिनु ।

लोहकर्मिको व्यवस्था—शास्त्रोक्तप्रमाणपूर्वक देवदेवताहरूको मूर्ति बनाउनु । सुमेरु खोली ढुंगा फोर्नु । सूतक १० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । त्रैपक्षिक कर्म गर्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु ।

बरही जातको व्यवस्था—काठको फर्मायसी काम गर्नु । चर्खा, उइंटा आदि काठका मालहरू बनाई बेचेर खानू । सूतकजूठोहरू माथिकै सदर गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु । बुद्धमार्गी भए गुभाल गर्नु ।

हलवाईको व्यवस्था — रोटी बनाउनु । गुभालसंग मन्त्र सुन्नु । सूतक १० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । त्रैपक्षिक कर्म पनि गर्नु ।

भिखुबांडाको व्यवस्था — मूला र अदुवाको खेती गर्नु । पंचपताका दिनु । शिखा मुण्डन गर्नु । गुभालसंग मन्त्र सुन्नु । सूतक १० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । त्रैपक्षिक कर्म पनि गर्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु ।

बांडाको व्यवस्था — सुनचांदीको गहना बनाउनु । ढलवट धातुको भांडा बनाउनु । धातुमा बट्टा काट्नु । सुनचांदीको जलप सार्नु । कांसाका कटौरा बनाउनु । पुरोहित गुभाल गर्नु । सूतकादि कार्यहरू माथिकै सदर गर्नु ।

बज्राचार्यको व्यवस्था—यी गुभालजातले श्रेष्ठ, ज्यापु, हलवाई, बरही, सिकर्मी, लोहकर्मी र चित्रकार-संमका अधिदेखि आफूले मन्त्र दिइआएका बुद्धमार्गीलाई मन्त्र दिनु । सूतक ६ दिन र जूठो १० दिन बार्नु । पुरोहित गुभाल गर्नु । पैतालीसदिने कार्य पनि गर्नु ।

कसालको व्यवस्था — कांसो कुटी पिंघी भांडा बनाउनु । सूतक १० दिन र जूठो १० दिन बार्नु । पैतालीसदिने कार्य पनि गर्नु ।

पीठाचार्यको व्यवस्था — पीठपीठमा देवताको पूजा गर्नु । आफूले अधिदेखि गरिआएका अधिकार पाएका महाबलि आदि बलिविधानहरू गर्नु । ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । जनै धारण गर्नु । विधिका हुकमा आफूना जातका शिष्ट पुरुषले गर्नु । सूतक १० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । पैतालीसदिने कार्य पनि गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु । विवाहकार्यमा श्रेष्ठजात र दुनियांको घर पवित्र गर्नु ।

शिवाचार्यको व्यवस्था — शिवलिंगको पूजा गर्नु । आफूना अधिकार भएका जातसंममा यजमानी गरी

यज्ञादि कर्म गर्नु । गृहशुद्धिकर्म पनि गर्नु । ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । जनै धारण गर्नु । आफ्ना जातका कर्महरू आफ्ना जातका शिष्टका हातबाट गर्नु । सूतकादि माथिकै सदर गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु । श्रेष्ठजातसंग विवाह आदि व्यवहार चलाउनु ।

कर्माचार्यको व्यवस्था—श्री तलेज्यूको टहल गरी चौकी बस्नु । ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । जनै धारण गर्नु । विधि आफैले नै गर्नु । आफ्ना अधिकार भएका जातसम्ममा यजमानी गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु । सूतक आदि माथिकै सदर गर्नु ।

गुर्वाचार्यको व्यवस्था—श्रेष्ठलाई दीक्षा सुनाउनु । ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । आफ्ना अधिकार भएका जातमा यजमानी गर्नु । शुभकार्यमा होम गर्नु । पुरोहित ब्राह्मण गर्नु । सूतक जूठो माथिकै सदर गर्नु ।

देवाचार्यको व्यवस्था—आफ्ना जातका शिष्टबाट मन्त्र सुन्नु । आफ्ना शुभकार्यमा होम गर्नु । यजमानी गर्नु । पुरोहित र सूतक आदि माथिकै सदर गर्नु ।

पात्रवंश र ठकुलवटको व्यवस्था—ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । ढालतरवार भिर्नु । राजसेवामा निरन्तर रहनु । पुरोहितहरू माथिकै सदर गर्नु ।

राजलवटको व्यवस्था—ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्नु । ढालतरवार भिर्नु । राजसेवामा रहनु । पुरोहितहरू माथिकै सदर गर्नु ।

कायस्थको व्यवस्था—सरकारको दस्तखत र मोहर लेख्नु । राजा र दुनियां सबैमा दानपत्र र सुक्रीबिक्रीपत्र गैह्र व्यावहारिक लिखत जति लेख्नु । त्यसरी लेखेको दस्तूर लिनू । ब्राह्मणसंग मन्त्र सुन्नु । पुरोहित र सूतकहरू माथिकै सदर गर्नु ।

भारोश्रेष्ठको व्यवस्था—शिवमार्गीले ब्राह्मणसंग मन्त्र सुन्नु । बुद्धमार्गीले गुभालसंग मन्त्र सुन्नु । व्यापार गर्नु । पुरोहितका हकमा शिवमार्गीको ब्राह्मण र बुद्धमार्गीको गुभाल गर्नु । सूतकादिहरू माथिकै सदर गर्नु ।

अमात्य र महाजूहरूको व्यवस्था—ब्राह्मणसंग मन्त्र सुन्नु । उत्तम श्रेष्ठसंग विवाह गर्नु । राजकार्य गर्नु । पुरोहित र सूतकहरू भारोश्रेष्ठको सदर गर्नु ।

जोसीको व्यवस्था—ब्राह्मणसंग मन्त्र सुन्नु । जनै, शिखा र गायत्री धारण गर्नु । संकल्पवाक्य पढी नित्यकर्म गर्नु । उत्तम श्रेष्ठसंग विवाह गर्नु । ज्योतिषशास्त्र पढ्नु । पात्रो बनाउनु । ग्रहण, ग्रहयोग, स्नान, दान, प्राणस्त्ययोग, ग्रहको मेलक, शुभाशुभ योग इत्यादि ठीक ठीक निर्णय गरी प्रजाहरूलाई कहनु । जन्मपत्री, चिह्ना लेख्नु । यसदेखि उपल्ला श्रेणीका कर्महरू नगर्नु । आफ्ना अधिकारसंमको यजमानीकार्य गर्नु । पुरोहित र सूतकहरू माथिकै सदर गर्नु ।

देवब्राह्मणको व्यवस्था—स्वजातबाट मन्त्र सुन्नु । राजालाई मन्त्र दिनु । श्रेष्ठसंमका जातमा यजमानी गर्नु । वेदमन्त्र, स्मृति र पुराण आदिबाट कृत्यमा गन्ती भएका कार्यहरू गर्नु, गराउनु । निषेध गरिएका कार्यहरू नगर्नु, नगराउनु । राजगुरुघरले पुराण बाच्नु । राजगुरुले अरूलाई मन्त्र नसुनाउनु । पुरोहित स्वजातीय ब्राह्मण गर्नु । सूतक १० दिन र जूठो १२ दिन बार्नु । पैतालीस दिनमा गर्ने मासिकश्राद्ध र सपिण्डीकरणश्राद्धहरू पनि गर्नु ।

यस्ता तरह यी राजाले छोराबाट राजकाज चलाई आफैले बनाएको रामायण आदि नृत्य नचाएर लोकमा धेरै यश र धर्म प्रख्यात गरे । पशुपतिनाथ र मत्स्येन्द्रनाथको धेरै प्रकारले सेवा गरी आफ्ना पटरानी, पुत्र, पौत्र, परिवार र राज्यलक्ष्मीसमेतको भोगलाई तुच्छ माने । केवल श्री कृष्णको मुख्य आश्रय गरी नेपाली संवत् ७८१ पौष वदि १ का दिन फेरि तीर्थयात्रा गर्ने इच्छाले देशाटनतिर लागे ।

ब्राह्मणजातको छोरा नभई ब्राह्मण परलोक भएमा तिनकी ब्राह्मणीले स्वर्गमा रहन्जेल जो भएको चल अचल धनहरू खान बेहोर्न पाउँछिन् । ती ब्राह्मणी छउन्जेल अप्रुताली भनी दाजुभाइले लिन पाउँदैनन् । कार्यहरू पनि अरूले गर्न पाउँदैनन् । तिनै ब्राह्मणीले गर्नु ।

यस्ता हिसाबले यी राजा जय स्थिति राज मल्ल देवले स्थिति बन्दोबस्त बाँधी सबै प्रजाहरूलाई प्रवृत्त गराएर आफू पनि त्यसै स्थितिमा रहे । यो स्थिति पछि हुने राजा र प्रजाहरूमा जसले नाश गर्ला उसलाई पाप लाग्ला । जसले थामी उत्तरोत्तर उन्नति गराउला उसलाई पुण्य हुनेछ । यसकारण यो श्लोकसमेत लेखी प्रचार गराए ।

आदित्यचन्द्राबनिलो नलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य
वृत्तम् ।

सत्यं हन्ति सुतं हन्ति हन्ति पुण्यं बुरा कृतम् ।
स्वर्गस्थं पितरं हन्ति ये प्रकुर्वन्ति चान्यथा ।
त्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुन्धराम् ।
षष्ठिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ।

यी राजा धेरै ज्ञानले युक्त भएका, मनुस्मृति आदि धर्मशास्त्रमा कहेका कार्यहरू गर्ने, निषेध गरेका कार्यहरू त्याग गर्ने, प्रजाहरूलाई पुत्रवत् पालना गर्ने र अतिधर्मिष्ठ हुन् । यिनको राज्यकाल पनि धर्म र धर्मविषयको चर्चा गर्दैमा व्यतीत हुन्थ्यो । यिनले सधैं शुभविषयमा लागि आखिर नेपाली संवत् ५४६ मा आर्यतीर्थ पाई परमेश्वरको नाम स्मरण गर्दै देह त्याग गरे ।

यिनका पुत्र जय यक्ष मल्ल देवले वर्ष २० राज्य गरे । यिनले राज्य गर्दा बाँधेका सबै स्थितिको उत्तरोत्तर उन्नति गराए । श्री पशुपतिनाथमा अधि शंकराचार्यले चलाएका रीतक्रमबमोजिम दक्षिणी भट्टलाई पूजाहारी र देवपत्तनका नेवारलाई सुसारे भंडारे राखी शास्त्रोक्त रीतले नित्यपूजा र पर्वपर्वको पूजा तथा महास्नानसमेत गराए । कान्तिपुर टेउडोटोलमा गणेशको शिलामूर्तिमा प्रतिष्ठा गरी स्थापना गरे । भक्तपुर राजधानीमा यिनका ज्येष्ठपुत्र राय मल्ल समर्थ भएपछि दुवै जना बाबुछोराले तचपाटोलमा दत्तात्रेय विष्णुको देवालय बनाई नित्यपूजाहरू गराए ।

यिनका पालामा कुनै कुमालले जमीन खन्दा अधि गुणकामदेवले पाटनमा यात्रा चलाई लोकेश्वरको मूर्ति स्थापना गरेकोमा पछि वैश्यठकुरीका पालामा बन्द भई सबै देवालय भत्केर देवताहरू जमीनभित्र परेका थिए । तिनै लोकेश्वरको मूर्ति माटामा पाई राजासंग विन्ति चढाए । यिनले भक्तपुर शहरभित्रै देवालय बनाई यमलेश्वर भन्ने नामले प्रसिद्ध गराए । त्यस बखतदेखि ती देवता प्रकाश भएको जग्गाको नाउं यमल भन्दछन् । यिनका पालामा पाटनमा धर्मराज मीननाथ लोकेश्वरका देवालयसमीपमा लोकेश्वरहरूको र नक्षत्रदेवहरूको मूर्ति स्थापना गरी पद्मदेवसंस्कारित महाविहार भन्ने नाउंले प्रसिद्ध गराए ।

यिनले राज्यशासन गर्दा बनेपा चण्डेश्वरीको आराधना गरेका प्रभावले चारैतर्फ दिग्विजय गरी दक्षिण गंगासम्म लिदै बंगदेशसम्म पश्चिम मध्यदेश लिदै पाल्पातखतसम्म उत्तर हिड्दा ७ दिनको जमीनसम्म तथा अरू पर्वतीय राजाहरूका जमीनसमेत जिते । आफ्नै पुरुषार्थले मगधदेश मिच्छे गई गयाश्राद्धसमेत गरे । फेरि देशहरूबाट सात करोड धन ल्याई भक्तपुर मूलचोकमा गाडे । नवकोटका हुकमा त्यस ठाउंका राजा मासी मुलुक स्वाधीन गरे । अरू ठाउंमा राजाहरूलाई आफ्ना अधीनमा राखी वार्षिक कर लिने व्यवस्था मिलाई राज्य चलाए ।

यस्ता हिसाबले चारै दिशा विजय गरी भक्तपुर राजधानीमा आफू राज हुने ठूलो दरवार बनाए । त्यहाँ कोही जान नसक्ने गरी चारैतर्फ अग्लो परखाल लगाई शहरवरिपरि राजकुलाले किल्ला गरी छेके । प्रजाहरूलाई पुत्रवत् पालना गरी निष्कण्टक राज्य गरे । अन्त्यका बखतमा ज्येष्ठताको क्रमले कुलपरम्पराबाट पाई आफूले जगाएका देवताहरूसंग बोल्ने सामर्थ्य गराउने तुलजादेवीको गूढमन्त्र जेठा राय मल्लले गृहण गर्न पाउने हुन् तापनि यी राजाले उस बखत समीपमा रहेका कान्छा पुत्र रत्न मल्ललाई सुनाई यथोक्त विधिसमेत दिएर आफू परमधाम भए ।

यिनका शेषपछि छोरा जेठा राय मल्ल, माहिला रण मल्ल र कान्छा रत्न मल्ल मध्ये जेठा राय मल्लले मुख्य राजधानी भक्तपुरमा, माहिला रण मल्लले बनेपा शहरमा र कान्छा रत्न मल्लले कान्तिपुरमा राज्य पाई राज्य गरे । जेठा राय मल्लको भोग वर्ष १५ । माहिला रण मल्लले बनेपा आदि ७ गाउंमा वर्ष २१ भोग गरे । यी स्वयं पढेका र गानविद्याका रसिक हुनाले आफैले पाण्डवविजय नाउंको नाटक बनाई नचाए । यिनका राज्यसमयमा बनेपुर शहरनिवासी नेवार मोहनसिंह तेलीलाई कौमारीकुण्डका कुमारीले सुवर्णको महिषशृंग दिइन् । त्यसका प्रभावले नेपाली संवत् ६२२ मा श्रीपशुपतिनाथमा चांदीको कवच र हीरा आदि जुहारत जडित भएको सुवर्णको कर्णभूषण तथा एकमुखी रुद्राक्षसमेत चढाए । यिनका सन्तान नहुंदा यिनका शेषपछि बनेपा शहरको राज्य पनि भक्तपुरका राजाले नै गरे ।

कान्छा रत्न मल्लले पछि दाजुसंग विरोध होला भन्ने ख्यालै नराखी ज्येष्ठताको क्रमले दाजु राय

मल्लले पाउने तुलजादेवीको मन्त्र बाबुबाट ग्रहण गरेका हुनाले दाजुसंग चित्त नमिल्दा विरोधभाव लिए । अनि रत्न मल्लले त्यसै मन्त्रका प्रभावले नीलतारादेवीको आराधना गर्दा चाँडै नै खुशी भई "राजन् तिमि कान्तिपुरमा गई बाह्रठकुरीलाई नाश गरेर राज्य गर" भन्ने स्वप्नमा आज्ञा हुँदा बिहान उठ्नासाथ नीलतारादेवीको दर्शन गरे र कान्तिपुरतिर लागे । अनि बाह्रठकुरीका मुख्यमन्त्री यमगुठ काजीका घरमा गई सपनाको सबै विस्तार गरे । काजीले पनि देवीले यिनलाई राज्य दिइछन्, यिनैलाई राजा मान्नु देश छ भन्ने ठानी म युक्तिसंग कार्यसिद्ध गर्नुला भनी रत्न मल्ललाई गुप्त गरी राखे । मन्त्रीले बाह्रठकुरीलाई आफ्ना घरमा बोलाई खाने पदार्थमा विष हालेर खुवाई मारे । त्यसपछि रत्न मल्ल राजा भए । यिनले बाह्रठकुरी मासी आफूले राज्य गरेपछि नवकोटका वैश्यठकुरीहरूको राज्य उच्छिन्न भयो । यसरी तीनै शहरमा मल्लहरूको राज्य भयो । यिनले बाह्रठकुरीका काजीलाई बेईमान ठानी यसले मौका परे मलाई पनि राख्नेछैन भन्ने संज्ञेर कुनै कारणका निहुँले मारिदिए । अनि कान्तिपुर र ललितपुर दुवै शहरका मानिस हात लिई तामाखानी खनेर अधि चलेको सिंहछापको चलन बन्द गरी तामाका पैसाको चलन चलाए ।

यिनैका पालामा ककु देवान नाउं गरेका भोटेले लश्कर ल्याएर नेपालमा लुटपिट गर्दा यिनका मन्त्री मैथिल चार जना ब्राह्मणले पाल्पामा गई शिष्य सेन राजासंग मद्दत मागे । त्यहाँका फौज ल्याएर लडाईं गरी जितेर धपाई मुलुक स्वाधीन गराए । यसैकारण त्यस बखत आएका खसमगरहरू चार थरलाई बिर्ता खेतहरू दिई जग्गाजग्गामा राखे । ती चार जना मैथिल ब्राह्मणलाई पनि धेरै खेत बिर्ता र खिल्लतसमेत दिए । ककु भोटेलाई मारेका जग्गाको नाउं ककुसिमाजोल भन्ने रह्यो । यिनैका समयमा विदेशबाट यवनहरू आई नेपालमा वास गरे ।

यिनैका पालामा दक्षिण देशबाट सोमेश्वरानन्द षोडान्यासी स्वामी आउंदा उनलाई योग्य ठहराई श्री पशुपतिनाथका पूजक गराए । अधि स्वामी शंकराचार्यले पूजाहारी गरी परम्परा चलाएका दक्षिणी भट्ट ब्राह्मण हुन् तापनि यिनका पालामा स्वामी पूजाहारी भए । ती स्वामी सुकुमार हुनाले बनेपाका दुइ जातलाई

शिक्षाई भण्डारे गराएर पहिलेका भण्डारीहरूसंग पूर्णिमा पूर्णिमाको पगलो बांधी टहल गराए । देवताका मालको निति कान्तिपुरका दुइथर नेवारलाई बिसेत नाउं गरी भण्डारेउपरको डिठ्ठा गराए । यिनै स्वामीलाई गुरुपदवी पनि दिए । देशरक्षाका निमित्त पशुपतिनाथका नैर्ऋत्यकोण नवग्रहस्थानका समीपमा मातृकागणले सहित गरी श्री दक्षिणकालीलाई आवाहन गरेर स्थापना गरे । ती स्वामीले आदिबौद्धस्थानका समीपमा भण्डारेहरूलाई इष्टदेवीको दर्शन गराई श्रव तिमीहरूले यसै स्थानमा इष्टदेवता मानी प्रतिवर्ष पूजा गर्नु भन्ने आज्ञा दिए । भण्डारेहरूले पनि त्यसै स्थलमा गई प्रतिवर्ष देवालीपूजा गर्ने गरे । बिसेतहरूलाई पंचलिंगभैरवका समीप मटली स्थानमा मंजेश्वरी देवीलाई इष्टदेवता मानी प्रतिवर्ष देवाली गर्ने भनी आज्ञा गरे । बिसेतहरूले पनि त्यस ठाउँमा गई प्रतिवर्ष देवाली गर्ने गरे । यस्ता प्रकरले ती स्वामीले सबैलाई उपदेश गर्दै धेरै वर्षसम्म श्री पशुपतिनाथको पूजा गरी अन्त्यका बखतमा मातृकागणस्थानका समीपस्थलमा आसन वाँधेर प्रणायाम गरी ऊर्ध्वमार्गले परमपद गए ।

यी राजाले तुलजा जगाउने मन्त्र पाएका प्रभावल तानादेवताका समीपमा तीनतले छाना गरी ठूलो मन्दिर बनाएर सम्बत् . . . माघ कृष्ण १० मूल नक्षत्र आदित्य बारका दिन तुलजादेवीको स्थापना गरी पूजा गरे । नवकोटका वैश्यठकुरीलाई ल्याई राजराजेश्वरी देवीका मन्दिरमा चित्रकर्म गर्न लगाए । यसै सालमा वैश्यठकुरीहरूले विरोध गर्न लाग्दा नवकोटमा लश्कर पठाई लडाईंमा जितेर धेरै मालताल र फलफूलहरू ल्याई श्री पशुपतिनाथलाई अर्पण गरे । यस्ता प्रकार यी राजाले नीति र धर्मानुसार वर्ष ११ राज्य गरी परलोक भए ।

यिनका पालामा बनेपाका कुमालले श्री पशुपतिनाथका मन्दिरभित्र अनन्तनारायणको मूर्ति स्थापना गर्न पाऊं भनी विन्ति गर्दा दिएनन् र रात्रीमा आई वत्सला देवीका समीपमा एकै रातमा अनन्तनारायणको मूर्ति स्थापना गरी फर्केर गए । यिनले भुवनेश्वरीका पुजारी मुनि आचार्य मन्त्रशास्त्रमा प्रवीण हुनाले उनीसंग संमत गरी मंगलेश्वरी, भुवनेश्वरी, जयवागीश्वरी, वत्सलेश्वरी र पशुपतिनाथलाई प्रसन्न गर्नाका निमित्त नौ प्रकारका रथ बनाई मुशल, शृंखल, त्रिशूल, खड्ग, बलि, छुरी र पास यी सात पदार्थले संयुक्त गरेर कुमार कौमारीसमेत नौ देवतालाई रथारोहण गराई लोकका मुखबाट धन्यवाद लिए । त्यसमा

आषाढ कृष्ण अष्टमीका दिन शरीर छिन्नभिन्न गरी ईशानेश्वरको प्रदक्षिणा गराउने यात्रा प्रतिवर्ष चलाए । नेपाली संवत् ६४७ मा ती मुनि आचार्य मृतसंजीवनी औषधि लिन गएका बखतमा घरमा लोप भए भनी मुर्दा लैजाने रीतसंग कुमारीयात्राका पछिपछि चिह्ना पोल्न गएका थिए ॥ उसै दिन अमृतका घडा लिई मुनि आचार्य देवपत्तनमा आइपुग्दा त्यस्तो खबर सुनेर दुवै घडा त्यहीँ बिसाई लोप भए । घडा राखेका ठाउँमा दुई थुंका बने । तिनलाई कुक्कुदो भन्दछन् ।

यिनैका पालामा अभयराज आचार्यले गयाश्राद्ध गरी फर्केपछि गयाबाट ल्याएका भगवान्को मूर्ति भित्र पारीं देवालय बनाएर भगवान्को र विद्याधरी देवीको पाटनमा स्थापना गरेका हुनाले यी राजाले अभयराजलाई तामाका पैसा काट्ने कामको अधिकार दिए । अधिदेखि खूब प्रख्यात भएको त्रिशक्तिदेवी प्रमुख भई सूत्रधारले नागेन्द्रलाई वध गरेको नाटकशास्त्रका प्रमाणको हरिसिद्धि-देवीको नाचमा धेरै कालदेखि राजाहरूको भावना कम भई नाचको प्रचार भएको थिएन । यिनले हरिसिद्धिदेवीको भावनापूर्वक पूजामान्यता गरी बखतबखतमा कान्तिपुरमा झिकाएर नृत्यलीला गराई हरिसिद्धिनाचको प्रचार गराए । त्यस नाचका हात्तीका दोषले खेतमा अन्न घट्यो भनी प्रजा-हरूले अपवाद गर्दा सहकालका निमित्त खोकनामा रहेका महालक्ष्मी इन्द्राणी देवीको नयाँ नृत्यलीला बनाई नचाए ।

यस्तै प्रकारले यी राजाले देवीहरूका नाचमा बहुत श्रद्धा राखी नचाउने गर्दा जमालपर्वतमा रहेकी हरिचोक-देवीको नृत्य १, त्रिशक्तिसंयुक्त गरी मनमयजु इन्द्राणीको १, दुर्गागणले संयुक्त गरी पंचलिगभैरवको १, मातृकागणले संयुक्त गरी कंकेश्वरीकालीको १, आवरणदेवतागणले संयुक्त गरी लुमडी भद्रकालीको १, कान्तिपुर शहरभित्र श्वेतकाली, वाराही, चण्डेश्वरी र भैरव यी देवता प्रमुख गरी वारणदेवता र गणले संयुक्त भएको चण्डासुरदैत्यवधको उपाख्यानलीलाको नृत्य १ समेत नयाँ नृत्यलीला बनाई बखतबखतमा नचाए । यस चण्डवधोपाख्यान लीलाका नाचमा कीर्तिपुरका व्याघ्रभैरवको आवाहन गरी सूक्ष्म व्याघ्रमूर्ति बनाएर नचाउने गरेका हुनाले यो नाच प्रकाश हुँदा कीर्तिपुरमा नचाउन लैजाने रीत पनि चलाए ।

यस्ता प्रकारले यी राजाले स्थानस्थानमा पीठहरू

जगाई गुणी जनका समीपमा राखी प्रतिवर्ष देवीहरूको नृत्यलीला गराउंदा कंकेश्वरीका नृत्यप्रकाशका बखतमा एक मानिस पशुरूप भई संमुखमा रहँदा त्यस पशुरूप मनुष्यलाई कोप भई देवीले बलिभावले भक्षण गरिदिइन् । अब नरबलि नभई नाच नहुने हुँदा कठिन भयो भनी कंकेश्वरीलाई पूजामान्यता गरी मनाए र नाच पनि बन्द गरे । अरू देवीगणहरूका नाचका हकमा कसैको बाह्र वर्षमा एक पटक नृत्यलीला गर्ने रीत चलाए । अद्यापि त्यसरी चलेको रीत छँदैछ । लुमडी, कंकेश्वरी र लुचुमडी देवीहरूको रथारोहणयात्रा चलाई चैत्र कृष्ण प्रेतचतुर्दशीका दिन रथमा चढाएर शहरमा प्रतिवर्ष यात्रा गराए ।

यिनले शासन गरेका शहरहरू—राजधानी कान्तिपुर १, ललितपट्टन १, बांडागाउँ १, हरिसिद्धि १, लुभु १, सानागाउँ १, ठेचो १, सुनागूठी १, चापागाउँ १, फर्पिङ १, कीर्तिपुर १, मत्स्येन्द्रपुर १, खोकना १, पांगा १, थानकोट १, बलम्बु १, शतंगुल १, हरिचोक १, टोखा १, धर्मस्थली १, चपलीगाउँ १, नलगाउँ १, धलगाउँ १, चुकुगाउँ १, गोकर्ण १, देवपाटन १, नन्दिग्राम १, सन्धिग्राम १, शालिग्राम १ यति नेपालखण्डभित्रका शहर र गाउँहरूको भोग गरे ।

एक दिन यी शहर र गाउँहरू कहिले बनेका हुन् भनी पण्डितहरूसंग सोध्दा पण्डितहरूले विन्ति गरे 'कुनै गाउँ कन्यादान गर्दा आफ्ना जुवाईलाई र ब्राह्मणपुत्रीको कन्यादान गर्दा ब्राह्मणलाई दान दिएका हुन् । कुनै देवताले बनाएका ठूला शहरहरू उज्जी बांकी रहेका हुन् तिनमा नन्दिसागर, नन्दिगाउँ र मालीगाउँ विशालनगर उज्जेपछि बनेका हुन् । शंखपुर शंकरदेव राजाले बनाई बज्रयोगिनीलाई चढाएको हो । चांगुगाउँ चांगुनारायणका आज्ञाले बनाई तिनै नारायणलाई अर्पण गरेको हो ।' फेरि यिनका पालाका मालीगाउँमा आगो लाग्दा त्यहाँका प्रजाले नन्दिगाउँका समीपस्थलमा घर बनाई बसे । यी राजाले यस्ता प्रकारले पण्डितहरूको संगत गरी कान्तिपुर र ललितपुर दुइ शहरको राज्यभोग गरे ।

यिनका पुत्र सूर्य मल्लले वर्ष १५ भोग गरे । यिनले भक्तपुर इलाकाको चांगु र शंखपुर बलैले आफ्ना राज्यमा मिलाई भोग गरे । पछि शंखपुर शहरमा बस्दा बज्रयोगिनीको नित्य आराधना गरेका प्रभावले

देवीबाट मेरो यात्रा गर भन्ने आज्ञा भयो । अनि वैशाख पूर्णिमाका दिन मुख्ययात्रा उठाई आठ दिनसम्म यात्रा चलाए । त्यसमा बज्रयोगिनी, योगेश्वर, महाकाल भैरव, सिंहिनी, र व्याघ्रिणीलाई रथमा राखी चार दिनअघिदेखि आफ्ना स्थानबाट ल्याएर शंखपुरमा राख्ने र पूर्णिमाका दिन यात्राको महोत्सव गर्दै देश घुमाई चौथा दिनमा स्वस्थानमा लैजाने यात्रा प्रतिवर्ष चलाए । उनले त्यहाँ ३ वर्षसम्म राज्य गरेपछि कान्तिपुरमा फर्के । तिनै ताका कुनै एक शूद्रले श्मशानमा मुर्दा जलाउंदा अरूले नदेख्ने गरी मुर्दाको मासु खाएछ । त्यसदिनदेखि त्यसको दैत्यको जस्तो भयंकर विकट दन्त निस्क्यो । अनि बाटामा बिकट बसी श्मशानमा लान लागेका र श्मशानमा पुऱ्याएका समेत लाश खोसी मासु खाने गरेको हुनाले त्यसको नाउ बालदैत्य रह्यो । यसरी लाश खोसेर खाई प्रजाहरूलाई दुःख दिंदा यसलाई कुन युक्तिले माने भनी राजाले विचार गरे । त्यस दैत्यको अधिको मित्र एक तेलकारलाई डाकी युक्तिपूर्वक वचनले मनाएर असल हतियारद्वारा त्यसै तेलीका हातबाट मराए । त्यसै खुशीयालीमा तेली जात सबैले वाद्यघोष गरी मृतक लैजानू भनी राजाले स्थिति गरिदिएका हुनाले तेली जातमा त्यो चलन आजतक छँदैछ ।

यिनका पुत्र नरेन्द्र मल्लले वर्ष ५ भोग गरे । यिनका पालामा देवपत्तनमा बस्ने कोलखा नामक नेवारले चांगुनारायणको नित्य दर्शन गरी भोजन गर्ने नियम गरेका थिए । एक दिन बसिदले मनोहरा बढी तनै नसक्दा दर्शन गर्न पाइन भनी मनमा पीर लिई नारायणको स्मरण गरे । त्यसै बखतमा “अब तैले चांगुसम्म जानु पर्दैन । मेरो मूर्ति मनमतीले बगाई ल्याएको छ, देवपत्तनमा लगी चक्रकुण्ड स्वयंभू ब्रह्माका समीपमा स्थापना गरी दर्शन गर” भनी आकाशवाणी हुंदा उनले मनोहरामा बगाई ल्याएको लक्ष्मी र सरस्वतीसहित नारायणको शिलामूर्ति देखे । अनि ब्रह्ममूर्तिका समीपमा स्थापना गरी दर्शन गर्ने गरे । ती नारायणको कृष्णाष्टमीका दिन जागरणपूर्वक पूजाआजा गरी पछि पनि पूजा चलोस् भनी धेरै गूठी राखे । यी राजाले भुवनेश्वरीको देवालय जीर्णोद्धार गरी अघिभन्दा बढाएर बनाए । यिनले ५ वर्ष मात्र राज्य भोग गरी परलोक भए ।

यिनका पुत्र महेन्द्र मल्लले वर्ष ४३ राज्य गरे । यिनले नित्य पशुपतिनाथको दर्शन गर्ने परमभक्त हुनाले

पशुपतिनाथबाट आज्ञा पाई आफ्ना दरवारका उत्तरपट्टि-पशुपतिनाथका सबै लक्षणले संयुक्त गरी राम्रो देवालय बनाएर पशुपति नामले प्रसिद्ध गरी शिवस्थापना गरे । त्यहाँ आफूले नित्य दर्शन गरी पूजाहरू गराए । उनले स्थापना गरेका हुनाले ती महादेवको महेन्द्र मल्लेश्वर भनी प्रसिद्ध भए । दरवारकै समीपमा कोटिलिङ्गेश्वर महादेवको स्थापना गरी देवालयलाई सुवर्णले छाए । यिनले सेता हांस र बाज दिल्लीका बादशाह अकबरलाई सौगात पठाई ६ मासाको छाप बक्सिएर आफ्ना नाउंको टक मारे । त्यसलाई महेन्द्रमल्ली कल्लार भन्ने नाउंले प्रसिद्ध गरी आफ्ना मुलुकको चलन चलाए ।

विक्रम संवत् १५८९ माघ शुक्ल द्वादशीका दिन मुकुन्द नामक ब्रह्मचारीले सुखभोग गर्नाका नियतले तीर्थराज प्रयागमा फाल हाली प्राणत्याग गरेका पुण्यका प्रभावले बादशाह नैमुलका कुलमा बादशाह हुमायुका वीर्यले बेगम मुलतान हाभिडका गर्भबाट विक्रम संवत् १५९० साल आदित्य वारका दिन ती मुकुन्दले जन्म लिए । हुमायुलाई भाइहरूको दुष्टबुद्धि र सरदारहरूको निमेकहरामीले दिल्लीका तखतबाट शेर शाहले निकाले । अनि हुमायुले ठूलो दुःख पाउंदा यिनको जन्म भयो । यिनका ग्रहका प्रभावले ईरानका बादशाहबाट मद्दत पाई फेरि तखतमा दखल गरे । हुमायुका शेषपछि ती तपस्वीको अवतार भएका विक्रम संवत् १६०३ मा दिल्लीपतिहरूको राज्य पाई निष्कण्टक राज्यभोग गरे । यिनै बदशाहबाट आफ्ना नाउंको छाप चलाउनु भन्ने यी राजालाई हुकुम हुँदा राजमुद्राको चलन चलाए । त्यस बखत साथै आएका पवनहरूलाई कान्तिपुरमा बिर्ता समेत दिई राखे ।

यी राजाले तुलजाको आदिस्थान भक्तपुरमा गई नित्य तुलजाको दर्शन गरेर दरवारमा आई भोजन गर्दथे । एक दिन तुलजादेवीले “अब तिमिले कान्तिपुरमा गई सबै प्रकारले भक्तपुरका नमूनाको सूत्रले नापी यन्त्राकारले आवरणदेवता संयुक्त गरेर देवालय बनाऊ । त्यहाँ म प्रवेश गरूला । अब तिमि यहाँ आउनुपर्दैन” भनी आज्ञा भयो । त्यसअनुसार देवालय बनाउनालाई तानादेवतादेखि पश्चिम, मखनडबलीदेखि दक्षिण, शोछें-देखि उत्तर, प्याफलदेखि पूर्व यति चार किल्लाभित्रको जग्गा उत्तम ठहराई आरम्भ गरे । तुलजादेवीले पनि संन्यासीको रूप लिई देवल बनाउने मानिसलाई देवालयको यन्त्र र जग्गाको भेदसमेत बताई अन्तर्घ्यान भइन् । तानादेवताले आफ्नोभन्दा अग्लो देवालय बनाउन लागे भनी दिनभरि बनाएको जति रातभरिमा भत्काइदिने गरे । अनि २१ गजूर र ३६० रांगाको बलि दिउंला भनी तानादेवीलाई भाकल गरे । त्यसपछि निर्वाहनपूर्वक

देवल तयार गरी मखनडबली ढाकने गरी पांच गजूर हालेर सुवर्णले छाना छापी तुलजाको देवल तयार गरे। भाकलका हकमा ५ गजूर चढाई १६ गजूर चाकलदेवलमा राखे। ३६० बलि भनेकोमा १ रांगो मात्र तानादेवीलाई दिई अरू दशैमा स्थापना गरेका देवताहरूलाई बलि दिए। त्यसपछि बढिया मुहूर्तमा कोट्याहुति यज्ञ गरी देवालयको प्रतिष्ठा गर्दा नेपाली संवत् ६८९ माघ शुक्ल पंचमी सोमवार अनुराधा नक्षत्रका दिन तुलजाभवानीले भ्रमरको रूप लिई प्रवेश गरिन्। राजाले खुशी भई ब्राह्मणहरूलाई बित्ता र दक्षिणा दिई प्रतिष्ठा पूर्ण गरे। दुनियांहरूलाई त्यसै दिनदेखि अग्ला अग्ला घर बनाउन फुकाइदिए। फेरि पशुपतिनाथका चार मुखमा चांदीका चार नागहार बनाई चढाए। यस्ता प्रकारले यी देवताहरूमा र अरू देवताहरूमा समेत अर्पण गरी गूठी र पूजाहारी पनि राखे। अन्त्यका अवस्थामा परमेश्वरको नामकीर्तन गर्दागर्दै परमपदमा पुगे।

यिनका जेठी पट्टरानीपट्टिका सदाशिव मल्ल र र कान्छी ठकुनी रानीपट्टिका शिवसिंह मल्ल दुई छोरा थिए। यिनमा सदाशिव मल्लले दुर्जनको संगत गरी घोडाको बथान छाडा गरेर प्रजाहरूको बाली खुवाउने तथा यात्रा हेर्न आएका राम्रा राम्रा स्त्रीहरूलाई बलजफती समाती क्रीडा गर्ने गरे। यसो हुंदा मनोहरामा शिकार खेलन गएका बखतमा दुनियांहरूले नोल, मुद्गर, ढुंगा र मूढा प्रहार गरी सदाशिव मल्ललाई भक्तपुर धपाए। त्यहाँका राजा नरेश मल्लले पनि उनलाई पत्नेर दरवारको चोकभित्र राखी कैद गरे। केही दिनपछि उनी परलोक भए। त्यस चोकलाई आजतक सदाशिवचोक भन्दछन्। यसपछि कान्तिपुरमा सदै सूर्यवंशी नष्ट भए।

यी शिवसिंहका पालामा दक्षिण महाराष्ट्रबाट लक्ष्मी-नारायण नाउं भएका लम्बकर्ण भट्ट नेपालमा आई कुलेश्वरमा बसेका थिए। यी राजा बडा ज्ञानी हुनाले सौजन्यको पहिचान गर्दा ती भट्टलाई सज्जन ठहराई मन्त्र ग्रहण गरेर गुरु पदवी दिई घरखेत बित्तिसमेत दिए। लम्बकर्ण भट्टले जपेका मन्त्रका प्रभावले ललितपुरमा वैश्वराजाका सन्ततिले दुःख दिए पनि तिनीहरूलाई जिती कान्छा छोरा हरिसिंहलाई ललितपुरमा राखी राजा गराए। कान्तिपुर र ललितपुर दुबै ठाउँमा देवालय बनाई बाह्याभ्यन्तर गरेर दिगन्तलीको स्थापना गरे। चिकमंगलटोलमा पनि रहस्यध्यानपूर्वक बज्रयोगिनीको

आगम स्थापना गरे। कडेलचोकमा कुकुर पसी शान्ति गर्दा पुरोहित ब्राह्मणले कुत्ताप्रवेशशान्ति शिव मल्ल स्वाहा भन्ने वाक्य पढेका हुनाले विषाद मानी मन्त्रीसंग संमत गरे। अनि तिरहुतका राजासंग लेखापढी गरी विसेबार, कर्महंस, कोनय र नखाय भन्ने ४ थरका मैथिल पण्डित ब्राह्मणहरूलाई जाहानसमेत क्षिकाएर घरखेत र बित्ता दिई राजधानीमा बसाए। त्यस बखतका राजकुमारहरूलाई विवाह गर्न कन्या लिन पनि तिनै ब्राह्मणहरू गए। तिरहुतबाट मैयांहरूसंग आएका ब्राह्मणहरूलाई पनि घरखेत र बित्ता दिई तीनै शहरमा राखे। त्यसै बखतमा नन्दिगाउँमा पूर्वतर्फ स्थापित भएकी वाराही देवीले मलाई रुद्रमतीले बगाई लैजाला होश गर भनी त्यहाँका प्रजाहरूलाई जनाउ दिएका चार दिनमा चोभारका नागले रुद्रमतीको बाटाबाट वाराहीलाई वाग्मतीदोभानमनि पुन्याएपछि अडकंदा त्यहीं वाराही भनी प्रसिद्ध छँदैछन्। त्यस बखतमा वाराहीले नन्दिगाउँका प्रजाहरूलाई श्राप दिएको हुनाले दुःखी हुनगए। त्यसपछि गाउँको रक्षा गर्ने पीठ नहुंदा उत्तरपट्टि वैष्णवी पीठ जगाई अन्नका धेरै प्रकारका पाक चढाएर सुवर्णको मूर्ति स्थापना गरेर प्रतिवर्ष वैष्णवीगणको रथारोहण यात्रा गर्ने गरी गूठी राखे।

यिनका पुत्र हरिसिंह मल्लले वर्ष २१ राज्य गरे। यिनले सन्तानका कल्याणलाई पाटनको हातामा लुभु भन्ने गाउँ बसाई तामापत्र गरेर श्री पशुपतिनाथलाई समर्पण गरे। पञ्चलिंग भैरवको कूप कहिल्यै पनि भरिदैन भन्ने सुन्दा यिनले म भर्दछु भनी धेरै धन ल्याई हाल। कूप भरिएन र वाग्मतीको जल उठाई हाल्दा पनि नभरिएकोले व्यर्थ अहंकार गरे भनि धेरै धन खर्च गरी भैरवको पूजा गरेर क्षमायाचना गरे। अनि प्रतियात्रामा दरबारबाट पूजासामा पठाउने गरे। त्यस बखतदेखि पाटनदरबारबाट पंचलिंग भैरवको यात्रामा पूजासामा पठाउने चलन चल्यो।

एक वर्ष यी भैरवको यात्रामा चिकमंगलमा कूप फुट्यो र यी राजाले टुक्राहरू त्यही जमीनमा गाडी पत्थरले ढाकी पूजा गरे। त्यो ठाउँ भैरवपतन स्थान भनी प्रसिद्ध भयो। अघि वैश्यठकुरी राजाका पालामा यी पंचलिंग भैरवलाई दक्षिणतर्फका क्षेत्रपालका रूपमा मान्यता गरी माटाको कूप बनाएर त्यहाँ भैरवको मूर्ति बनाई यात्रा गर्ने गरेका थिए। यिनका पालामा फुट्टा माटाको कूप खारिज गरी धातुको कूप बनाएर त्यहाँ भैरवको ध्यानसंयुक्त

मूर्ति लेखी धेरै द्रब्यले पूर्ण पारेर आश्विन शुक्ल पंचमीका दिन विशेषरूपले यात्रा गराए ।

उता ललितपुरमा पुत्र हरिहर मल्लको राज्यभोगको छांट देख्दा यी राजा शिर्वासिंह र गंगारानी दुवैले दगा गर्ल्यो कि भनी शंका गर्दथे । बूडानीलकण्ठ जाने बाटासमीपका जमीनमा जातजातका फलफूल र राम्रा राम्रा वृक्षका विरुवा लगाई बगैचा बनाएर रानीवन भन्ने नाउ राखे । त्यहाँ गई राजारानी दुवैले वनविहार गर्दथे । कुनै दिन वनविहारमा गएका राजारानी दुवै दरवारमा फर्केनन् र उहाँ मुकाम गरे । त्यसै बेला पाटनका राजा दाजुले लक्ष्मी नृसिंह मल्ललाई झूटो अपवाद लगाई पक्रन खोज्दा डरले भागी देवपत्तनमा गएर संघतका घरमा लुके । त्यहाँ त्यस संघतका फिका र परू भन्ने दुइ छोरीले राजपुत्रलाई धेरै प्रकारले टहल गरे । त्यसबाट राजपुत्र खुशी भई मेरो राज्य भएका बखतमा तिम्रा जातको पानी फुकाइदिउला भनेका थिए । उता भाइले कान्तिपुर स्वाधीन गर्नाका निमित्त मातापितासंग बराबर आउनुजानु गर्दथे । राजा शिर्वासिंहले पनि कान्छा छोराका वशमा परे झैं भई जेठा पुत्रको खोज-खबर गरेनन् ।

त्यसपछि दक्षिणबाट नित्यानन्द षोढान्यासी ब्रह्मचारी आउदा गंगारानीले स्वामीलाई सज्जन ठानी पशुपतिनाथको पूजक गराइन् । सबै कार्य जाल्ने हुनाले यी स्वामीले विचार गर्दा ललितपुरमा राजा धेरै काल नठहर्ने कारण पशुपतिनाथ अधोरदृष्टिका संमुख पर्नाले हो भन्ने निश्चय गरे । अनि त्यही अग्रभागमा कुतूहलकृत्यासंयुक्त गरी उन्मत्तभैरवको स्थापना गरे । त्यस बखतदेखि ती भैरवका कृपाले देवपत्तनका बालकलाई स्वयंभूकी बुढियाको डर पनि भएन । अरू ठाउँका बालकहरूलाई पनि यी उन्मत्त भैरवको पूजा गर्नले दोषनिवारण भई आराम हुन्छ । यिनले राजेश्वरीका समीपमा वन पाली श्रीपशुपतिनाथलाई समर्पण गरे ।

एक दिन नित्यानन्द स्वामीले गंगारानीलाई डाकी अब दुवै शहरमा तिम्रा सन्तानको राज्य स्थिर हुनेछ भनी विस्तार गरे । यिनै गंगारानीले पशुपतिनाथको देवालय अघि तीन छाना भएकोमा दुइ छानामात्र राखी जीर्णोद्धार गरिन् । बियेको सुनको छाना साबूत सजी त्रिकोण ईट पारेर संपूर्ण देवालयको छाना छापी क्षेत्रसमेत बनाएर सुनको गजूर चढाईन् । त्रिकोण ईट उत्रँदा त्यस ईटले नेपाली संवत् ७०५ मा चांगुनारायणको देवालय

संपूर्ण गरी छाइदिइन् । फेरि पशुपतिनाथमा पताका चढाई दरवारमा लगेर बांधे । यस्ता हिसाबले राजा शिर्वासिंह मल्ल र गंगारानीले पशुपतिनाथको भावनापूर्वक पूजा मान्यता गरी अन्त्यकालका बखतमा एकै दिनमा दुई मुहूर्तको फरकमा श्री पशुपतिनाथका समीपमा परमेश्वरको कीर्तन गर्दै परलोक भए । यी राजारानी परलोक हुने चार दिनअगाडि पशुपतिनाथको नैऋत्यकोणमा आधारातमा अघोर शब्द हुँदा सुन्ने मानिसहरू कान नसुन्ने भए । त्यसका चारौं दिनमा यिनीहरू परलोक भएका हुन् । त्यसपछि कान्तिपुरमा मन्त्री र प्रजाहरूका संमतले जेठा पुत्र लक्ष्मी नृसिंह मल्ललाई राजा गराए । उता ललितपुरमा हरिहरसिंह-मल्लले वर्ष २१ राज्यभोग गरे ।

यी हरिसिंह मल्ल परलोक भएपछि यिनका छोरा सिद्धि-नरसिंह मल्लले वर्ष ४१ राज्य गरे । यिनले नेपाली संवत् ७४० आश्विन शुक्ल दशमी रविवारका दिन राज्याभिषेक पाई राजा भएका हुन् । काजीहरूका संमतले राजा हरिसिंह र रानी लालमतीलाई पशुपतिनाथका दक्षिण दरवाजाका समीपमा केही दिन राज गराई असल मुहूर्तमा गर्भाधान भएको हुनाले यी सिद्धिनृसिंहले शुभ लगनमा जन्म पाए । यी बहुतै ज्ञानी हुनाले प्रजाहरूको पुत्रवत् पालना गर्दथे । यिनले नेपाली संवत् ७४१ मा मत्स्येन्द्रनाथको मन्दिरमा एक तला बढाएर सुनको छाना बनाई सुनको गजूर चढाए । आफ्ना दरवारमा पनि अधिको भन्दा धेरै राम्रो गरी दरवार बढाई सुनको ढोका बनाए । दरवारका दायाँबायाँ नृसिंह, पंचमुखी हनुमान र गणेशहरूको मूर्ति स्थापना गरी दरवारभित्र ढुंगा छापे । त्यहाँ सुनको धारा बनाई तन्त्रशास्त्रप्रमाणका देवताहरूको ध्यान प्रकाश गरी संवत् ७४७ वैशाख कृष्ण ३० मा स्थापना गरिदिए । दिगन्तली भवानीको देवालय पनि ५ तला गरी नेपाली संवत् ७४७ ज्येष्ठ कृष्ण २ उत्तरा नक्षत्रमा सुनको छाना बनाई सुनको गजूर चढाए । तुलजा भवानीलाई पनि यथाक्रमले आवरणसहित स्थापना गरी सुनको गजूर चढाए । दसैका टीकाका दिन खड्गयात्रा गर्दा ठेचोको नाच र ललितपुरको दुर्गागणको नाच नचाउने रीत चलाए । भंडारखालमा पोखरी र धारासमेत बनाई सुनको कमल राखिदिए । संवत् ७५६ मा मण्डपमा भूगोलका आकारले देवताको चित्र लेखिएको काठको चंडुवा बनाई गजूर चढाए । सुनको कमलमाला बनाई मत्स्येन्द्रनाथलाई चढाए । शहरमा महाजनहरू पनि धेरै

01
DS
49
78
no

बसाए । यी राजाकी माता रानी लालमतीले पनि तीनतले देवालय बनाई लक्षाहुति यज्ञ गरेर विश्वेश्वर देवताको स्थापना गरिन् ।

यिनै राजाले आफ्ना दरवारका अगाडि सब सरदाम तयार गरी नेपाली संवत् ७५० भाद्र शुक्ल १५ शनिवारका दिन हुंगुंगाको देवालय बनाउन आरम्भ गरी रामायण, महाभारत र पुराणहरूका प्रमाणका आवरणक्रमले अति-सुन्दर दशअवतारको मूर्ति अंकित भएको देवालय तयार गरे । त्यसै बखत गोपीकृष्णबाट म फलाना ठाउँमा छु, तिमीले तयार गरेका देवालयमा मलाई स्थापना गरी पूजा गर भन्ने स्वप्नमा आज्ञा भयो । सोबमोजिम मूर्तिको खोजी गर्दा श्री कृष्णजीको मूर्ति र राधाजीको मूर्ति दरवारका बुङ्गलमा पाइए । अधिका राजाले भंडारखालका जमीनभित्र ती दुइ मूर्ति पाई बुङ्गलमा राखिछाडेकाले अहिले पाइएको हो । ती दुइ मूर्ति र अर्को राधाजीको रम्य मूर्ति बनाई तीन मूर्ति एकै ठाउँमा स्थापना गरे । नेपाली संवत् ७५७ फाल्गुन शुक्ल दशमी गुरुवारका दिन संमुखमा ठूलो खम्बामा सुवर्णको गरुड बनाई देवालयमा सुनको २१ गजूर चढाए । ब्राह्मणहरूलाई दक्षिणा, वस्त्र र गहनाहरू दिई धेरै ब्राह्मण, योगी, वैरागी, फकीर र गरीबहरूलाई यथेच्छ भोजन गराएर प्रतिष्ठा पूरा गरे । तिनै श्री कृष्णका संमुखमा यथोक्त मण्डप बनाई कोट्याहुति यज्ञ गरे । त्यस्तो यज्ञ गर्दा सब कार्य ब्राह्मणले नै गर्दथे ।

एक दिन चुकवाहालको गुभालले हामीले जानेको शास्त्र व्यर्थ भयो भनी मण्डपको ढोकाबाहिर मन्त्र पढी खेतका आलिमा लट्ठीले ठटाउँदा यज्ञकुण्ड भत्क्यो । फेरि दुइ फेरा बनाउदा पनि बिभ्रियो । अनि पुरोहित विश्वनाथ उपाध्यायले यो त आश्चर्य भयो भनी विचार गर्दा चुकवाहालको गुभालले गरेको भन्ने ठहराए । तर त्यो प्रयोगको निवारण गर्न नसकी त्यसै गुभालसंग गएर तिमी विघ्न नपार । यज्ञ सिद्धिएपछि तिमीलाई केही द्रव्य दिउंला । मेरो इज्जत नलेऊ भनी त्यस गुभाललाई हात लिए । अनि आफू होता भई विश्वनाथ उपाध्यायले कोट्याहुति शुरू गरे । फेरि कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्ल र उनको बहुत प्रेमी गुभालले यज्ञमा विघ्न गर्ने अभिलाषा लिए । उनीहरूले यज्ञकुण्डमा भूतका छाँडाको रूप लिई प्रवेश गरेर रुन लागे । किन रुन्छौं भनी सोधदा खानेकुरा मागे । खानेकुरा दिँदा ती दुवैले माटाका थैलामा थापे ।

तर त्यस थैलामा खानेकुरा जति हाल्दा पनि भरिएन । अनि यिनीहरू अवश्य विघ्न गर्न आएका हुन् भनी सबै ब्राह्मणले ठहराए । सोधपूछ गर्दा उनीहरू उल्टिखेर अन्तर्धान भए । त्यसको केही बेरपछि सर्पको रूप लिई आउँदा ती दुइ सर्पलाई मन्त्रले स्थिर गरेर राखी गर्नुपर्ने क्रिया सिध्याए । पूर्णाहुति गर्ने बखतमा शुरामा राखी तिमीहरू को होऊ, भन्ने भए भन नत्र हवन गरिदिन्छु भनी विश्वनाथ आचार्यले ज्ञापारे । म राजा प्रताप मल्ल हुं, यी जामन गुभाल हुन् । हाम्रो जीवनको रक्षा गर भनी बोलेको कानले सुने । अनि आचार्यले यस बखत एकपल्ट पन्यो तापनि अब फेरि यस्तो काम कहिल्यै नगर्नु भनी तीनपटक सत्यवाचा गराएर छाडिदिए ।

यस्ता हिसाबले छयालीस दिनसम्म यज्ञ गर्दा श्री कृष्णका कृपाले निर्विघ्नपूर्वक कोट्याहुति पूर्ण भयो । त्यस यज्ञमा होता विश्वनाथलाई सुनको मुकुट, सुनका गहना, सुनको जनै र असल वस्त्रहरू पहिराई गाब-हालमा नयां घर बनाएर त्यसमा चाहिँदो सबै पदार्थले संयुक्त गरी खेत, चाकर, चाकर्नी, गाई र भैंसीसमेत राखी दान गरिदिए । सुनको कल्पवृक्ष बनाई हीरा, मोती आदि नवरत्नका फलफूल जुटाएर चाँदीको पोखरी बनाई तिनै विश्वनाथलाई दान गरिदिए । यिनले जाउलाखेल भन्ने ठाउँमा पोखरी बनाउँदा पाँच इनार बनाई सात तला सिँढी सिध्याउँदा पनि पानी फुटेन र पुरोहित विश्वनाथले पुरश्चरण गरी पाँच इनारबाट पानी उमारेर पोखरी भरी प्रतिष्ठा गरे । यी राजाले यत्रो देवालय गोपीनाथका करणाले तयार भयो भनी रात्रीमा देवालयतिर फर्की हेरिरहेका बखतमा भगवान् श्रीकृष्णले आफ्नो पूर्णरूपले राजा सिद्धिनरसिंहलाई एक क्षण दर्शन दिई अन्तर्धान भए । यिनले यस कलियुगका राजाका चर्मचक्षुले यस्तो सजिलोसंग परमेश्वरको दर्शन पाउनु दुर्लभ हो । तैपनि मैले दर्शन पाएँ भने अब यो अनित्य संसारमा डुबिरहन्न भन्ने विचारले ठूलो तपस्या गरे । गर्मीमा सात पाखी पंचाग्नि तापेर हावा कति नपस्ने गुफामा बसी भजन गर्दथे । जाडाका बखतमा पत्थरका पलङ्गमा सुतेर पातलो पछेउरा ओढी बस्दथे । खाने पदार्थका हकमा एक मूठीदेखि बढाई पाथीसंग भोजन गर्दथे । घटाउँदा पाथीमा १ मूठीसम्म भोजन गर्दथे । यस्ता तरहसंग देहलाई शोषण गर्दै असल पदार्थ खान त्याग गरी अनेक प्रकारका नाचगीतहरूको

कविता बनाई कालक्षेपण गर्दथे । यी राजगद्दीमा बसेको १४ वर्ष भएको थियो । राम शाह नेपालमा आई सिद्धिनरसिंहसंग भेट गर्दा यिनले बहुत संमानपूर्वक बिदा दिएर काजी प्रधानहरूलाई गोरखासंग पुन्याउन पठाए । रामशाहको र यिनको ठूलो मित्रता हुनाले ललितपुरका चौबीस टोलका महाजन लगी गोरखामा कोठी बसाएर व्यापार गराए । यसै बखतदेखि गोरखा देश गुलजार भयो । यिनकी माता लालमती रानीले आफूले स्थापना गरेका विश्वेश्वरको देवालयका संमुखमा अधि बनेका दुइ धारामा आफूले सुनको बेग्लै एक धारा थपी सुनका तीन धारा पुन्याइन् । यी राजाले अधि स्थापना गर्न बनाइएका कृष्णको र राधाको मूर्ति स्थापना नगरी त्यसै रहेकोमा ती मूर्तिलाई कृष्णका देवालयका नैर्ऋत्य भागमा स्थापना गरी प्रतिष्ठा गरे । श्रीकृष्णको सुवर्णमूर्ति बनाई फाल्गुन शुक्ल पूर्णिमाका दिन वर्षपीछे हिन्दोलनयात्रा गराए । ज्येष्ठ शुक्ल पूर्णिमाका दिन सुवर्णमय सिंहासनमा सुवर्णका श्रीकृष्ण र राधिकाका दुइ मूर्तिलाई विराजमान गराए । त्यही भित्तामा श्रीकृष्ण आदि देवताको मूर्ति लेखेको पट टांसी आफूले बनाएको ३२ राग भएको ज्ञानलीलाको ३२ प्रकारको गीत गान गराई प्रतिवर्ष गाना गर्ने रीत चलाए । यिनले आफैले रामायण आदि विषयको अनेक ललित नृत्यलीला बनाई दरवारका सामने डबलीमा नचाए । कार्तिकमहात्म्यको पनि नाच बनाई आरम्भ गरे ।

यसपछि आफ्ना आमा, स्त्री, पुत्र, पौत्र सबै परिवार-हरूलाई बोलाई यस पाला म त्रिशूलगंगासंमका तीर्थहरूको स्नान गर्न जान्छु । त्यहांबाट अगर्खुका समीपमा स्वयंभू महादेवका स्थानमा शिवरात्रीमा जाग्राम गरी फर्कन्छु । म नआउन्ज्याल राज्यभार पुत्र श्रीनिवास मल्लले सम्हाल्नु भनी नेपाली संवत् ७७२ माघ कृष्ण त्रयोदशीका दिन पुत्रलाई राज्यभार सौंपे । आफूचाहिं सामान्य यात्रीको भेषमा गोरखाको बाटो तीर्थयात्रा गर्ने गए । यी राजा बडा गुणी, पण्डित, ग्रन्थरचनाहरूमा पूर्ण शक्ति भएका, ठूला उदार स्वभाव भएका, सात्विकगुणसंयुक्त, ठूला दाता, तपस्वी, विवेकी,

क्षमायुक्त, मृदंग वीणा आदि वाद्यहरू बजाउनामा गानहरू गाउनामा अतिनिपुण, कुशल र बडा उपकारी हुन् । यस नेपालखण्डमा यी जस्ता सत्यपात्र राजा अधि कोही पनि भएका थिएनन् । यिनले तीर्थयात्रा गर्दा देवप्रयाग बदरी, केदार, हरिद्वार, श्रीनगर, नगरकोट, लाहौर, दिल्ली, आगरा, कुरुक्षेत्र, जगन्नाथ, मथुरा, रामेश्वर, प्रयागराज, वाराणसी र गयाक्षेत्र आदि ठाउँठाउँका तीर्थयात्रा, स्नान, दान र श्राद्धहरू तथा देवदर्शन गरे ।

यता श्रीनिवास मल्लले राजकाज गर्दा तीर्थयात्रा गएका ८ महीनासम्म पनि बाबु नफर्काले दिग्दार मानेका थिए । तिनैताका कान्छा भाइ ज्योतिनरसिंह मल्ल परलोक हुंदा अपशोच थपियो । उनले भाइका नाउंमा तीनले देवालले बनाई नारायणको स्थापना गरे । राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले निर्बिघ्नपूर्वक तीर्थयात्रा सिध्याई नेपाली संवत् ७७४ चैत्र शुक्ल सप्तमीका दिन नेपालमा प्रवेश गरे । यिनको सवारी भित्त्याउनालाई कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्ल, उनका मन्त्रिवर्ग, लश्करहरू र आफ्नातर्फका राजा, रानी, प्रजाहरूसमेत सबै गए । धानकोटदेखि जमीनमा कपडा बिच्छ्याई सिन्दूरयात्रा गर्दै अनेक नाच, गान र वाद्यका साथ दरवारमा भित्त्याए । त्यसपछि तीर्थभोज गरे । नेपाली संवत् ७७६ माघ शुक्ल पंचमी संक्रान्ति महोत्सव पर्वका दिन सांडे बाह्र हजार मोल जाने हात्ती दान गरी चन्द्रशेखर वाराणसी ब्राह्मणलाई दिए । फेरि पूर्वपहाडको बाटो भई बाटामा परेका महानदीहरू र देवदेवताको समेत दर्शन गरी वाराहक्षेत्रमा पुगी स्नान गरे ।

यस्ता तरह यी राजाले छोराबाट राजकाज चलाई आफैले बनाएका रामायण आदि नृत्य नचाएर लोकमा धेरै यश र धर्म प्रख्यात गरे । पशुपतिनाथ र भक्त्येन्द्रनाथको धेरै प्रकारले सेवा गरी आफ्ना पटरानी, पुत्र, पौत्र, परिवार र राज्यलक्ष्मी समेतको भोगलाई तुच्छ माने । केवल श्रीकृष्णको मुख्य आश्रय गरी नेपाली संवत् ७८१ पौष वदि १ का दिन फेरि तीर्थयात्रा गर्ने इच्छाले देशाटनतिर लागे ।

(क्रमशः)